

ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՑ Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻ ՀԵՏ

Ընթացիկ տարվա նոյեմբեր ամսին լրացավ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս, մեր պարբերականի բազմամյա խմբագիր, պատմաբան Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 80-ամյակը: Այդ կապակցությամբ ստորև ապագրում ենք հաջադրույց նրա հետ:

Հարց. Որպես պատմաբան ձեր գործունեությունը սկսել եք 1930-ական թթ.: Ի՞նչ կասեք այդ ժամանակաշրջանի պատմագիտության մասին:

Պատասխան. Հայտնի է, որ այդ տարիների խորհրդահայ պատմագիտության, ինչպես նաև հասարակական գիտությունների մյուս բնագավառներում իշխում էին գոհճիկ սոցիոլոգիզմի դոգմաները: Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը հիմնականում, մեծ մասամբ լուսաբանվում էին ոչ թե գիտական դիրքերից, այլ ղեկավար պաշտոնական շրջաններում ընդունված որոշումների ոգով: Շատ դեպքերում արհամարհվում էին փաստերը. կարեվորը զգոնությունը և քաղաքական-ներկուսակցական հաշիվներն էին: Առանձնապես նենգափոխվում էին Հ. Հ. Դաշնակցության պատմության հետ կապված հարցերը: Բնորոշ է, որ 1928 թ. ՀԿԿ Կենտկոմի պլենումի ընդունված հատուկ որոշմամբ դաշնակցություն կուսակցությունը համարվեց բուրժուա-նացիոնալիստական, ֆաշիստական կուսակցություն: Հասկանալի է, որ այս պայմաններում դաշնակցության մասին դրող բոլոր հեղինակները միայն հայհույում էին նրան: Դժբախտաբար ես ևս տուրք տվեցի այդ ընդհանուր տրամադրությանը: 20—24 տարեկան հասակում մեր օրթոդոքս ուսուցիչների ազդեցության տակ, նրանց ղեկավարությամբ լույս ընծայվեցին իմ մի շարք գրվածքները, որոնցում կրկնվում էին օրենքի ուժ ստացած հակադաշնակցական դոգմաները: Պետք է նկատել, որ ես, ինչպես և այլ սկսնակներ, դեռևս աղոտ գաղափար ունենալով շատ հարցերի մասին, ազնվորեն հավատում էինք մեր գրածներին: Բայց իմ սխալը ես հասկացա արդեն 30-ական թթ. վերջերին, որի հետևանքով դեռ այդ շրջանից դադարեցի զբաղվել դաշնակցական կուսակցության պատմության հետ կապված հարցերով: Ինձ համար պարզ դարձավ, որ հնարավոր չէր ճշմարիտ խոսք ասել այդ կուսակցության մասին: Սկսեցի զբաղվել հայ ժողովրդի XVIII և XIX դարերի պատմության հարցերով:

Հարկ է հիշել, որ ս:պատմաբաններն ու բոլոր հայագետներն ընդհանրապես աշխատում էին մղձավանջային պայմաններում: Նրանք հաճախ ենթարկվում էին շարդարար ստալինականների հարձակումներին ու հալածանքներին: Ահա մի բնորոշ օրինակ: 1931 թ. «Նոր ուղի» հանդեսի երկրորդ համարում հրապարակվեց պարտիական ղեկավար աշխատող Ադո Ադոյանի «Հակալեհիստորիկ իդեոլոգիայի ոտնձգությունների դեմ» հոդվածը, ուր մեր նշանավոր շատ հայագետներ հայտարարվեցին մարքսիզմ-լենինիզմի թրշնամիներ: Հոդվածի հեղինակը գրում էր. «Հայաստանի ինտելիգենցիայի որոշ մասը՝ հանձինս հին և նոր պրոֆեսուրայի մի քանի ներկայացուցիչների, ուղղակի ռեակցիոն, ըստ էության կոնգրատուլյան, բացահայտ նացիոնալիստական-բուրժուական արշավ է սկսել մարքսիզմ-լենինիզմի դեմ» (էջ 113): Իր այս միտքը հիմնավորելու նպատակով հոդվածագիրը ժանր, բայց շինծու մեղադրանքներ էր առաջ քաշում, օրինակ, մեր այնպիսի խոշոր հայագետների հասցեին, ինչպիսիք էին Հ. Մանանդյանը, Հր. Աճառյանը, Մ. Արեղյանը և մյուսները: Բերենք մի քանի քաղվածք: «Պրոֆ. Մանանդյանի հին

Հայաստանի պատմության ծրագիրն ամբողջապես կազմված է պատմության բուրժուական նացիոնալիստական կոնցեպցիայի հիման վրա: Էջմիածնական և դաշնակցական պատմագրության թեզերն այս ծրագրում փայլում են: Մրադրում գլխավոր տեղը բռնում են ազգերի կոիվները Հայաստանում, իսկ դասակարգերը և դասակարգային պայքարը չքացել են: Ակնհայտ է, որ պրոֆ. Մանանդյանի պատմական կոնցեպցիան չի կարող տեղ գտնել մեր ԲՈՒՀ-երում: Անհրաժեշտ է ծավալուն պայքար սկսել պատմության նացիոնալիստական դաշնակցական մեկնաբանության դեմ» (էջ 119):

Բոլորիս հայտնի Հր. Աճառյանի մասին ասված էր. «...լեզվի տեսության դասատու Հ. Աճառյանը ամեն առիթով պաշտպանում էր ռեակցիոն մետաֆիզիկական և հարձակվում դիալեկտիկական մատերիալիզմի վրա: Եվ զարմանալիս այն է, որ մինչև օրս էլ մեր ԲՈՒՀ-երի երիտասարդության դաստիարակությունը վստահում են բացահայտ իդեալիստ Աճառյանին... թե որ աստիճանի է հասնում բուրժուական ռեակցիոն այս իդեալիստի ատելությունը դեպի մարքսիզմը, այդ հանրահայտ է: Բայց ցավն այն է, որ մենք այս նացիոնալիստ-իդեալիստ Աճառյանների դեմ չենք ծավալել իսկական հեղափոխական պայքար: Մի եզրակացություն կարող է լինել: Պետք է մաքրել մեր ԲՈՒՀ-երը Աճառյանի տիպի զգիտնականներից: Վերջապես ժամանակն է, որ գործնական դիալեկտիկայի լեզվով խոսենք լեզվագետ իդեալիստների հետ» (էջ 122):

Քաղաքական ինչպիսի պրոպոկացիա, ինչ ամբարտավանություն, Հայագիտության հետ կապ չունեցող հեղինակը Աճառյանին համարում է չակերտավոր գիտնական: Մ. Արեղյանին տրվում էին «նացիոնալիստ» ու «հետևողական իդեալիստ» պիտակները: Նույն ոգով խոսվում էր Գ. Ղափանցյանի, Ա. Տերտերյանի և մյուսների մասին: Ադոյանի նմանների թիվը քիչ չէր: Կատարելով վերինների կամքն ու ցանկությունը, երբեմն ելնելով անհատական միտումներից, նրանք ահ ու սարսափի մեջ էին պահում մեր մտավորականությանը ու ամեն կերպ վարկաբեկում նրան:

Պատմաբանների, գրականագետների ու գրողների դեմ նոր, ավելի կազմակերպված գրոհ սկսվեց 1936—1937 թթ., այդ տարիներին, ինչպես հայտնի է, բանտարկվեցին հարյուրավոր ու հազարավոր անմեղ մարդիկ: Այսպիսի պարագաներում պարզ է, որ մեծապես տուժում էր իսկական պատմագիտությունը:

Ջադգ. Որքան ինձ հայտնի է, ստալինյան ռեժիմի ժամանակ Դուք ևս ենթարկվել եք հետապնդումների: Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

Պատասխան. Կոնկրետ լինելու համար խոսեմ փաստերով, բերեմ մի քանի օրինակ: 1935 թ. լույս տեսավ «Նոյեմբերյան հեղափոխությունը Հայաստանում» իմ գրքուկը, որտեղ ես լայնորեն օգտագործել էի Աղասի Խանջյանի հոդվածները: Այդ և մի շարք քաղաքական լուրջ սխալների համար Խանջյանի հակառակորդները հարձակում սկսեցին նաև իմ գրքուկի դեմ: Պատմաբան Վ. Պարսամյանը Ստալինի ու Բերիայի անուններով ուղարկած իր նամակներում նրանց ուշադրությունը հրավիրեց այդ «բուրժուա-նացիոնալիստական» աշխատության վրա: Հարցը քննվեց ոչ միայն կուսակցական սկզբնական կազմակերպությունում, այլև շրջկոմում և անգամ Կենտկոմի պլենումում: Գաղափարական հարցերի մասին Կենտկոմի պլենումի ընդունած բանաձևի մեջ գրքուկը որակվեց որպես «նացիոնալ-ուկրոնիստական, սպեցիֆիկյան դիրքավորումներ պառունակող բրոշյուր» (տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1 փետրվարի 1936, № 25): Պլենումի բանաձևում միաժամանակ ասվում էր. «Կենտկոմի պլենումը պաշտավորեցնում է կուսակցության քաղկոմներին ու շրջկոմներին հատուկ ուշադրությունը նվիրել կուսակցության պատմության և ընկեր Բերիայի «Անդրկովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների պատմության հարցի շուրջը» գեղեցիկ հետազա ավելի խորն ուսումնասիրման հարցերին» (նույն տեղում):

Հարցին արձագանքեց նաև պարբերական մամուլը: «Խորհրդային Հայաստան» և «Коммунист» թերթերում տպագրվեց ՀԿԿ Կենտկոմի ագիտա-

Ջարդարարական բնույթի հողվածներ լույս տեսան նաև մյուս թերթերում: Մեծ եռանդ գործադրեց հատկապես «Ավանգարդը», ուր հրապարակված հողվածներից մեկը ուներ «Մաքրել համալսարանը թշնամական տարրերից» խորագիրը: Այստեղ «երգվյալ թշնամիներ» հայտարարվեցին պրոֆեսորներ Գրիգոր Ղափանցյանը, Գրիգոր Զուրարը, Վահան Ռշտունին, Սուրեն Մարկոսյանը, Հակոբ Զորյանը, Սիմոն Հակոբյանը, Գուրգեն Սևակը և ուրիշները: Թշնամիների ցուցակում կար և իմ ազգանունը, քանի որ այդ ժամանակ ես համատեղության կարգով որպես ասիստենտ աշխատում էի համալսարանում (տե՛ս «Ավանգարդ», 6 հոկտեմբերի 1937):

Հեռացնելով կուսակցությունից ինձ ազատեցին նաև աշխատանքից: Մոտ մեկ տարի մնացի անգործ, օգնում էին հարազատներս, վաճառում էի շնչին գներով գրադարանիս գրքերը: Իհարկե, ընդունեցի սխալս, շնայած դրան ամեն գիշեր սպասում էի ՊԱԿ-ի ներկայացուցիչներին: Բայց տեղի ունեցավ անսպասելին: 1938 թ. մարտին Սովետական Միության կոմկուսի Կենտկոմի պլենումում արտասանած իր ճառում Ստալինը հայտարարեց, որ կադրերի հարցում պետք է զգույշ լինել, որ զավակները պատասխանատու չեն ծնողների համար և այլն: Մեծ ստախոսի և երկերեսանու այս խոսքերի շնորհիվ շատ մարդիկ, թեկուզ և ժամանակավորապես, ազատվեցին հետապնդումներից: Դրանց թվում ես էլ վերականգնվեցի կուսակցության մեջ, աշխատանքի անցա ԽՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի պատմության ինստիտուտում:

Խոսելով 1930-ական թթ. մասին ես ավելորդ չեմ համարում կանգ առնել մի այսպիսի փաստի վրա: 1930 թ. Երևանի ս. ետական համալսարանի պատմության ամբիոնի վարիչ, ՀԿԿ Կենտկոմին կից կուսպատմության ինստիտուտի տնօրեն, պրոֆ. Կաթո Ղազարյանի առաջարկով նույն համալսարանի պատմության ֆակուլտետի երկու ուսանողներ՝ Մ. Ներսիսյան և Վ. Պարսամյան, սկսեցին հավաքել արխիվային և այլ նյութեր, նպատակ ունենալով կազմել ու հրապարակել փաստաթղթերի ժողովածու նվիրված 1920 թ. մայիսյան ապստամբության պատմությանը: Աշխատանքը կատարվեց պրոֆեսորի ղեկավարությամբ 1930—1931 թթ., այսինքն այն ժամանակ, երբ ես 20—21 տարեկան ուսանող էի: Ժողովածուն լույս տեսավ 1932 թ. «Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումը Հայաստանում» խորագրով: Գրքի վերջում տեղավորված են ծանոթագրություններ, որոնք կազմել են պրոֆ. Կ. Ղազարյանը և ուսանողներ Մ. Ներսիսյանը ու Վ. Պարսամյանը (տե՛ս էջ 70): Գրքում դժբախտաբար չկա նշում այն մասին, թե նրանցից ուր ինչ է գրել, բայց դժվար չէ կուհել, որ այն ծանոթագրությունները, որոնցում տրված են Հ. Հ. Դաշնակցություն կուսակցության գործիչների գնահատականները (բավական դժվար գործ) կարող էր գրել ժողովածուի խմբագիր պրոֆեսորը և ոչ թե դեռ նոր միայն գրիչ բռնող ուսանողը: Ինչո՞ւ եմ խոսում այս մասին: Բանն այն է, որ մեր օրերի անհատական հաշիվներ մաքրող մի շարք «ասպետներ», որոնք իրենց դիվետանությունն համար քննադատության են ենթարկվել իմ խմբագրությամբ լույս տեսնող «Պատմա-բանասիրական հանդեսում», այսօր փորձեր են անում նշված ծանոթագրություններում տեղ գտած սխալների ու գեհեկությունների մեղքը րարդել ուսանող Ներսիսյանի վրա, ոչ մի խոսք չասելով ո՛չ գրքի խմբագիր պրոֆեսորի և ո՛չ էլ Վ. Պարսամյանի մասին: Այսօրվա ընթերցողից թաքցվում է նաև այն, որ 1930-ական թթ. Հայաստանում անհնարին էր գրել այլ կերպ: Պարզ է, որ վիրավորված ինքնասիրությունը դիմում է անբարեխղճության: Նկատեմ, որ պրոֆ. Կ. Ղազարյանը՝ համեստ ու աշխատասեր այդ պատմա-քանն, տարիներ հետո ենթարկվելով շարամիտ ամբաստանության բանտարկվեց ու աքսոր ուղարկվեց:

Բայց վերադառնանք ձեր հիմնական հարցին: 1940 թ. լույս տեսավ Շնարոդնիկական խմբակները Անդրկովկասում իմ գրքույկը, որի պատճառով ես նորից հարձակումների ենթարկվեցի մոտ 14 տարի շարունակ: Հենվելով արխիվային փաստաթղթերի և եղած գրականության վրա, ես այդ

գրքում այն տեսակետն էմ զարգացրել, որ Հ. Հ. Դաշնակցություն կուսակցության կազմավորման գործում կարևոր դեր խաղացին 1870—1880-ական թթ. դործող հայ ազգային նարոդնիկական խմբերն ու կազմակերպությունները, որոնց մեջ ընդգրկված էին ռուսական նարոդնիկական գաղափարներով ոգևորված բազմաթիվ հայ դեմոկրատ ու հեղափոխական երիտասարդներ՝ Քրիստափոր Միքայելյանը, Սիմեոն Զավարյանը, Ստեփան Զորյանը, Թիմոթե Լորիս-Մելիքյանը (կոմս Լորիս-Մելիքովի եղբոր տղան) և ուրիշներ։ Զորաստ և օրթոդոքս «ասպետները» նորից աղմուկ բարձրացրին։ Աշխատության հեղինակը մեղադրվեց այն բանում, որ հակառակ կուսակցության որոշումների, Դաշնակցություն կուսակցությունը համարում է դեմոկրատական-հեղափոխական։ Ամբաստանագրեր ուղարկվեցին ՀԿԿ Կենտկոմին և ԽՍՀՄ կոմկուսի Կենտկոմի գլխավոր տեսական օրգան հանդիսացող «Բոլշևիկ» պարբերականին։ Նորից հանձնաժողովներ, նորից քննարկումներ, մեղադրանքներ, հանդիմանություններ։ Տարիներ հետո՝ 1948 թ., այդ հարցը նորից բարձրացավ։ Մոսկվայում լույս տեսնող «Литературная газета» թերթում հրապարակվեց փրիստփայական գիտությունների թեկնածու Ա. Կարապետյանի «Ընդդեմ բուրժուական նացիոնալիզմի մնացուկների» հոդվածը, ուր ասված է, որ իմ աշխատությունը դրված է նացիոնալիստական դիրքերից, քանի որ Դաշնակցություն կուսակցության շատ հիմնադիրների ես համարում եմ նարոդնիկական-դեմոկրատական մտավորականության ներկայացուցիչներ։ Կարապետյանի կարծիքով ոչ մի կապ չի եղել նարոդնիկների և դաշնակների միջև, որոնք (դաշնակները) նրա կարծիքով եղել են ծայրահեղ (отъявленные) նացիոնալիստներ։ Հոդվածագիրը ավելացնում էր, որ ներսիսյանը ռեակցիոն միթթարյաններին համարում է լուսավորիչներ։ Իսկ դա վկայում է այն մասին, որ ներսիսյանը «ավելի աջ է քան բուրժուական իրերալները» (տե՛ս «Литературная газета», 31 հուլիսի 1948, № 61)։

Զմոռանամ նշել, որ Ա. Կարապետյանի հոդվածում բուրժուական նացիոնալիզմի, իդեալիզմի ու հակաբնիկիզմի մեջ մեղադրվեցին նաև Մանուկ Աբեղյանը, Դերենիկ Դեմիրճյանը, Հովհաննես Շիրազը, Սողոմոն Տարոնցին, Խաչիկ Դաշտենցը, Վ. Խեչումյանը, Ա. Ջիվեկեզովը, Հ. Կուսիկյանը, Խ. Սարգսյանը, Ռ. Զարյանը, Մ. Մկրյանը, Ե. Տեր-Մինասյանը, պրոֆեսորներ Վ. Զալոյանը, Ա. Ադամյանը և ուրիշներ։

Նարոդնիկության մասին գրված իմ այդ աշխատության «վնասողություն» մասին նորից խոսեցին 1952—1953 թթ., այսինքն այն տարիներին, երբ մեր հանրապետությունում լայն պայքար ծավալվեց այսպես կոչված բուրժուա-նացիոնալիստական միասնական հոսանքի դեմ։ Ահա, օրինակ, ինչ գրվեց ՀԿԿ Կենտկոմի օրգան «Պարտիական կյանք» ամսագրում. «Պրոֆ. Մ. Ներսիսյանը 1940 թ. հրատարակած իր «Նարոդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում» գրքում սխալ գնահատական է տալիս 80-ական թվականների փառափառ խմբակներին։ Նա հայկական բուրժուանացիոնալիստական խմբակները, որոնցից հետագայում կազմակերպվեց Դաշնակցություն պարտիան, հայտարարում է նարոդնիկական, ռեալուցիոն խմբակներ» (տե՛ս «Պարտիական կյանք», 1953, № 2, էջ 47)։

Իմ դեմ քաղաքական մեղադրանքներ առաջ քաշվեցին նաև երկու տարի հետո՝ 1954—1955 թթ.։ Այս անգամ գաղափարական Հակատը «վնասակար» մտքերից ազատելու հոգսը իր վրա վերցրեց պարտբյուրոկրատիայի բավական ազդեցիկ ներկայացուցիչներից մեկը՝ Շմավոն Առուշանյանը, որ այդ տարիներին վարում էր ՀԿԿ Երևանի քաղաքային կազմակերպության առաջին քարտուղարի պաշտոնը։ Պատմության հարցերից բոլորովին անտեղյակ այդ մարդուն օգնության եկան մի շարք պատմաբաններ (և առաջին հերթին նորից Վ. Ա. Պարսամյանը)։ Հարցը քննարկվեց կուսակցության քաղաքային կոմիտեում, ընդունվեց որոշում գրադարաններից հավաքել ու ոչնչացնել իմ դիրքը։ Երկար շարժարկվելուց հետո ինձ հաջողվեց ՀԿԿ Կենտկոմի գիտության բաժնի վարիչ Ռ. Խաչատրյանի հետ միասին համոզել Կենտկոմի բյուրոյի անդամներին չհաստատել քաղկոմի այդ որոշումը։ Անհետանք

անցան Առուշանյանի փորձերը ինձ՝ որպես նացիոնալիստի կուսակցությունից հեռացնելու ուղղությամբ:

Խիստ քննադատության ենթարկվեցի ես նաև իմ մի այլ աշխատության կապակցությամբ: 1946 թ. ապրիլին հանրապետության Գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում պաշտպանեցի դոկտորական դիսերտացիա «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը բուրժուական դեսպոտիզմի դեմ (1850—1970 թթ.)» թեմայով: Այդ, իհարկե, համարձակ ու վտանգավոր քայլ էր, քանի որ հակառակ իշխող հակագիտական դոգմաների ես այդ աշխատության մեջ վեր էի հանել արևմտահայության ինքնարուխ ժողովրդական ազատագրական շարժումը ուղղված օսմանյան լծի դեմ, բարձր գնահատական տվել Մ. Նալբանդյանի, Հ. Սվաճյանի, Մ. Խրիմյանի, Ռ. Պատկանյանի, Գր. Արծրունու ու ժողովրդի ազատագրական իղձերն արտահայտող մյուս փայլուն գործիչների հայրենասիրական գործունեությանը, Հասկանայի է, որ շուտով նորից մեղադրվեցի նացիոնալիզմի մեջ, ամբաստանագրեր ուղարկվեցին միութենական բարձրագույն կրթության ատեստացիոն հանձնաժողովին ու ՀԿԿ Կենտկոմին, ի վերջո բանիմաց և հեղինակավոր մի շարք գիտնականների կողմից տրված կարծիքների հիման վրա հաստատվեց իմ դիսերտացիան, իսկ ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղարությունը սահմանափակվեց միայն բանավոր դիտողություններով: Հարցը չբարդացավ շնորհիվ ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գր. Հարությունյանի բարյացակամ միջամտության:

Սակայն ավելի ուժեղ հարձակումներ եղան մի քանի տարի հետո: Հայտնի է, որ 1952 թ. վերջերին և 1953 թ. սկզբներին Խորհրդային Միության մեջ բարձրացավ ստալինյան տեռորի ու հալածանքների մի նոր ալիք, որն իր արձագանքը գտավ նաև Հայաստանում, Խորհրդահայ շատ պատմաբաններ ու գրականագետներ մեղադրվեցին բուրժուական «միասնական հոսանքի» տեսությունը և նացիոնալիստական այլևայլ գաղափարներ պրոպագանդելու մեջ: Սկսվեց խաչակրաց արշավանք «հանցագործներին» դեմ: Հրապարակվեցին բազմաթիվ «մերկացնող» հոդվածներ, տեղի ունեցան տարբեր կարգի քննարկումներ, րնդունվեցին համապատասխան որոշումներ և այլն: Իհարկե, «չբշտնառության» մեջ առան նաև ինձ, Այսպես, ՀԿԿ Կենտկոմի երկրորդ քարտուղարի հոդվածում, տպագրված Կենտկոմի օրգան «Պարտիական կյանք» ամսագրում, ասված է. «Պրոֆեսոր Մ. Ներսիսյանը, իր «նարոզնիկական խմբակներն Անդրկովկասում» գրքում և «Հայ ազգային ազատագրական շարժումը 19-րդ դարի 80—80-ական թվականներին» ձեռագիր աշխատությունում (նկատի ունի 1946 թ. պաշտպանած իմ դոկտորական ռիսերտացիան—Մ. Ն.) հակառակ ազգային ազատագրական շարժման վերաբերյալ մարքսիստական-լենինյան ուսմունքի, փորձում է ապացուցել, թե այդ ժամանակաշրջանի շարժումը գյուղացիական-դեմոկրատական բնույթ է կրել, մինչդեռ այդ շարժումները ձեռք են բուրժուական շարժումներ: Բուրժուական նացիոնալիստական իդեոլոգիան, այդ թվում Ռաֆֆուն, Պատկանյանին և մյուսներին նա համարում է հայ գյուղացիության շահերի արտահայտիչներ: Գնահատական տալով անցյալ դարի 80-ական թվականների հայ գաղափարական խմբակներին՝ պրոֆեսոր Մ. Ներսիսյանը հայ բուրժուական խմբակները դիտում է որպես դեմոկրատական ռեալիստիկ խմբակներ, իսկ նրա իդեոլոգիան համարում է դեմոկրատ գործիչներ» («Պարտիական կյանք», 1953, № 1, էջ 34):

Իսկ մի ուրիշը՝ հիշված պարբերականի խմբագիրը գրում էր. «Լուրջ սխալներ կան Ներսիսյանի դոկտորական շտապարված դիսերտացիայում: Նա փոխանակ բացահայտելու Արժուհուն, Ռաֆֆուն, Պատկանյանի բուրժուական նացիոնալիզմը, նրանց դասում է պրոգրեսիվ-դեմոկրատական գործիչների շարքը... սխալ է գնահատում հայ ազգային շարժումների սոցիալ-դասակարգային էությունը, այդ շարժումները ներկայացնելով իբրև ժողովրդական-գյուղացիական շարժումներ» («Պարտիական կյանք», 1953, № 2, էջ 47—48):

Նույն ոգով հոդվածներ տպագրվեցին գրեթե բոլոր պարբերականներում:

«Սովետական Հայաստան» թերթը, օրինակ, հրապարակեց մի ընդարձակ խմբագրական, որի վերնագիրն էր. «Արմատախիլ անել բուրժուա-նացիոնա-յիստական իդեոլոգիայի ամեն մի դրսևորում պատմագրության և գրականագիտության մեջ»։ Այստեղ ևս ի թիվս շատերի (Աշ. Հովհաննիսյանի, Ա. Տերտերյանի, Վ. Ռշտունու և մյուսների) բուրժուական նացիոնալիստ հայտարարեցին նաև ինձ։ Թերթը գրում էր. «Պրոֆ. Մ. Ներսիսյանը հետևելով բուրժուա-նացիոնալիստական տրագիցիաներին, իր «19-րդ դարի 60—80-ական թվականների ազգային ազատագրական շարժումը» դոկտորական դիսերտացիայում, նախառակ մաքսիզմ-լենինիզմի այն դրույթին, որ ազգային շարժումները կապիտալիզմի ժամանակաշրջանում իրենց էությունը բուրժուական են, փորձում է նա ազգային շարժումները ներկայացնել իբրև ժողովրդական դեմոկրատական շարժումներ .. Նա դեմոկրատ է մկրտում այնպիսի բուրժուական հացիոնալիստների, ինչպիսիք են Պատկանյանը, Բաֆին և ուրիշները։ Պրոֆ. Մ. Ներսիսյանը գովաբանում է բուրժուական նացիոնալիզմի գաղափարախոս Գ. Արծրունուն և դրանով իսկ ապակողմնորոշում սովետական երիտասարդ պատմաբանների մի մասին, լուրջ վնաս հասցնելով նրանց գաղափարական դաստիարակությանը («Սովետական Հայաստան», 9 հունվարի 1953, № 7)։

Բուրժուական նացիոնալիզմի մեջ մեղադրվող հեղինակների գլխին կուտակվում էին սև ամպեր։ Սակայն բարեբախտաբար 1953 թ. մարտի սկզբին իր հոգին ավանդեց մեծ դահճապետ Ստալինը։ Դրությունը զգալիորեն փոխվեց։ Շատերը փրկվեցին մահից, բանտից ու աքսորից։ Իմ հարցը վերջացավ նրանով, որ ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի որոշմամբ ես ստացա նկատողություն։ Երկու տարի հետո՝ 1955 թ., Ն. Ս. Խրուշչովի ղեկավարության ժամանակ, վերջապես լույս տեսավ 1944—1946 թթ. շարադրված «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական դեսպոտիզմի դեմ» իմ աշխատությունը որոշ իրհատումներով։ Դրաքննության պահանջով կոհստվեց, օրինակ, ծեռագրի այն մասը, որտեղ խոսվում էր Լեռի մասին Հայրիկի հայրենասիրական գործունեության մասին։ 1965 թ. փետրվարին լույս տեսավ «Ժողովրդական հերոս» խորագիրը կրող իմ հոգվածը, ուր խորհրդային կարգերում առաջին անգամ պատշաճ գնահատական տրվեց հայ ազգային-ազատագրական շարժման ամենափայլուն գործիչներից մեկին՝ Անդրանիկ Օզանյանին (տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 25 փետրվարի 1965)։ Նույն թվականի ապրիլին Խորհրդային Միության ԿԿ Կենտկոմի օրհան «Правда» թերթում հրապարակվեց իմ և պրոֆ. Ն. Ուշակովի համատեղ հոդվածը 1915 թ. Մեծ եղեռնի ու այլ բեղասպանությունների մասին (տե՛ս «Правда», 25 ապրիլի 1955)։ Հարկ է՛մ համարում հիշել, որ նշված երկու հոդվածների հրապարակման գործում դգայի դեր խաղացին ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղարներ Յա. Զարոբյանը և Հ. Բաղդասարյանը)։ 1966 թ., խախտելով ընդունված «կարգն ու կանոնը», ինձ հաջողվեց լույս ընծայել «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրության մեջ» ծավալուն ժողովածուն (ռուսերեն), որը թեև կադմրված էր շատ տարիներ առաջ, բայց երբեք չէր հանձնարարվում տպագրության համար։ Այդ արժեքավոր գրքի հրապարակման կապակցությամբ ես՝ մեղավորս, գրավոր բացատրություն տվեցի վերադաս օրդաններին։ Լավ էր, որ հարցը վերջացավ դրանով։

Ավելացնեմ, որ նացիոնալիզմի ու հակամարքսիզմի մեջ ես մեղադրվեցի նաև 1974—1975 թթ.։ Այս անգամ դատախազի դերում հանդես եկավ Հայկական մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս Շ. Հարությունյանը, որի խիստ մակերեսային ու բացահայտորեն կոմպիլյատիվ դիսերտացիայի մասին ես անվանի պատմաբան Աշ. Հովհաննիսյանի հետ միասին առիթ էի ունեցել իմ բացասական կարծիքն արտահայտել հրապարակայնորեն տարիներ առաջ և «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» տպագրել Վ. Ոսկանյանի քննադատական խոսքը նրա պատմագիտական պարզունակ մարդանքների մասին (տե՛ս ՊՐՀ, 1964 թ., № 4, էջ 268—269)։ Դիտական քննադատությունը Հարությունյանը պատասխանեց քաղաքական դեմագոգիայով։

Ամեն ճիգ գործադրելով նա աշխատեց ցույց տալ, որ իմ խմբագրությամբ 1972 թ. Երևանի պետական համալսարանի կողմից հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմություն» համառոտ ակնարկը (մեկհատորյակը), որի մասին տպագրվեցին հինգ դրական գրախոսություն, ոչ ավել, ոչ պակաս հակամարտության ու նացիոնալիստական գիրք է: Գռնչիկ սոցիոլոգիզմի կողմնակից մի շարք ղեկավար մարդկանց օգնությամբ նա տպագրեց կիսագրագետ, բայց «սուր զգոնությամբ» հագեցված մի գրախոսական «Լենինյան ուղիով» ամսագրում, դիմումներ գրեց ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղարներին, և անգամ Սովետական Միության Կոմկուսի ոչ անհայտ լիդերներից մեկին՝ տխրահույս Մ. Ա. Սուսլովին, դաժան, օգիտող մի մարդու, որը տարիներ շարունակ քարացրել էր երկրի գաղափարական կյանքը: Ջարդարար լիդերին ուղղված 1975 թ. նոյեմբերի 27-ի թվակիր նամակում, որի մի պատճենը պահպանվում է իմ թղթերում, Հարությունյանը ամեն տեսակի քաղաքական մեղադրանքներ էր բարդում խմբագրի ու հեղինակների վրա: Այսպես, ամբաստանագրում ասված է. «Երբեք բացակայում է պատմության մատչելի տեղեկանք», այնտեղ չի խոսվում Բաքվի կոմունայի մասին, չեն հիշատակված «մեզ համար շատ սուրբ անուններ», այդ թվում Օրջոնիկիձեն, Կիրովը, Խախանյանը, Վելիկանովը, Աթաբեկյանը և ուրիշներ: Հարությունյանը «սուրբ անուն» էր համարում մասսայական տեղերների կազմակերպիչ, դաժան մարդասպան Գևորգ Աթաբեկյանին: Սուսլովի ուշադրությունը հրավիրվում էր մինչև իսկ այն հանգամանքի վրա, որ միջնադարյան հուշակավոր հայ բժիշկ Ամիրդովյանի մասին գրքում ավելի շատ է խոսվում, քան Անդրֆեդերացիայի կազմակերպման պատմության մասին: Ամեն առիթով քաղաքական մեղադրանքներ: Իր դիմում-մատնագրի վերջում Հարությունյանը խնդրում էր ջարդարար Սուսլովի միջամտությունը: Իհարկե, կազմվեցին հանձնաժողովներ, կատարվեցին քննարկումներ և միայն անվանի գիտնականների հիմնավոր կարծիքների և համալսարանի գիտական խորհրդի համապատասխան որոշման շնորհիվ տեղի չունեցան նոր հետապնդումներ:

Հարց. Ինչպիսի՞ն է եղել ձեր գիտական-կազմակերպչական ու դասախոսական աշխատանքը անցյալում:

Պատասխան. Եղել եմ հանրապետության ԳԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, նույն ակադեմիայի հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար, ակադեմիայի փոխնախագահ (վիցեպրեզիդենտ): 1966—1977 թթ. վարել եմ Երևանի Պետական համալսարանի ռեկտորի պաշտոնը: Երկար տարիներ դասավանդել եմ հայ ժողովրդի պատմություն Լեռվյանի անվան Հայկական մանկավարժական ինստիտուտում և Երևանի համալսարանում:

Հարց. Արդեն 33-րդ տարին է, որ Դուք խմբագրում եք «Պատմա-բանասիրական հանդեսը», որը, ինչպես բազմիցս նշվել է, գիտական մեծ հեղինակություն ունի ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: Ի՞նչ կասեք ձեր պարբերականի մասին:

Պատասխան. Մեր հանդեսը, որ սկսել է լույս տեսնել 1958 թ. (տարեկան չորս հատոր), փաստորեն հայագիտական պարբերական է: Նրանում հիմնականում լուսաբանվում են հայ ժողովրդի հին և միջնադարյան պատմության, գրականության, լեզվի ու մշակույթի այլ բնագավառների հարցերը: Սակայն այնտեղ տպագրվում են հոդվածներ նաև Կովկասագիտության, բյուզանդագիտության ու արևելագիտության կարևոր պրոբլեմների վերաբերյալ: «Հանդեսին» աշխատակցում են ոչ միայն Հայաստանի, այլև Խորհրդային Միության ու արտասահմանյան շատ հայագետներ: Այսպես, օրինակ, օտարազգի գիտնականներից մեզ աշխատակցել են Բուլղարիայից Դ. Անգելովը, Վ. Գյուզելը, Ռումինիայից՝ Վ. Բընըցյանուն (երկար տարիներ եղել է նաև խմբագրական խորհրդի անդամ), Իտալիայից՝ Ջ. Բոնջանտեն, Վ. Գիոնին, Ֆրանսիայից՝ Ֆ. Ֆեդին, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներից՝ Ջ. Գրեպինը, Ռ. Յակոբսոնը, Հոլանդիայից՝ Մ. Սթոունը, Բելգիայից՝ Ջ. Վալտեն-

բերգր, Հունգարիայից՝ է. Շյուցը, Գերմանիայից՝ Հ. Վալտեր Պոլը, Ռուսաստանից՝ Վ. Տոպորովը, Օ. Շիրոկովը, Տ. Իզմայլովան, Ուկրաինայից՝ Յա. Դաշկևիչը, Վրաստանից՝ Ի. Արուլաձեն (եղել է նաև խմբագրության անդամ), Գ. Մելիքիշվիլին և շատ ուրիշներ, Պարբերականում հանդես են եկել ինչպես Հանրապետության, այնպես էլ սփյուռքի գրեթե բոլոր հայ անվանի հայագետները:

Հասկանալի է, որ «Հանդեսը» ևս գերծ չի մնացել իր ժամանակ իշխող գոհճիկ սոցիոլոգիզմի ազդեցությունից: Բայց ընայած դրան նա հիմնականում կարողացավ պահել իր դիտական մակարդակը: Պատահական չէ, որ պարբերականը լավ ընդունելություն գտավ, նրան բարձր գնահատական են տվել հայտնի գիտնականներ Հ. Օրբելին, Վ. Մինորսկին (Լոնդոն), Կ. Մելիք-Օհանջանյանը, Հ. Սիրունին (Բուխարեստ), Հ. Արմենը, Հ. Շալյանը (ԱՄՆ), է. Գուրեկյանը (Լոնդոն), Վենետիկի ու Վիեննայի Միթթարյանների ներկայացուցիչները, մեր և սփյուռքի մամուլում հանդես եկած գրախոսները: 1987 թ., «Հանդեսի» 30-ամյակի առթիվ խմբագրությունը ստացավ Հայաստանի ԳԱ նախագահության հետևյալ նամակը, որը ստորագրել էր Ակադեմիայի պրեզիդենտ, ակադեմիկոս Վ. Հ. Համբարձումյանը. «Հայկական ԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը ողջունում է «Պատմաբանասիրական հանդեսի» խմբագրությանը հանդեսի հրատարակության 30-ամյակի առթիվ, Անցած երեք տասնամյակների ընթացքում Հայկական ԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի «Հանդեսը» իր շուրջն է համախմբել Սովետական Միության և արտասահմանյան առաջավոր գրեթե բոլոր հայագետներին, արդյունավետ աշխատանք է կատարել հայ ժողովրդի պատմության, գրականության, լեզվի, արվեստի, փիլիսոփայության և մշակույթի այլ բնագավառների կարևոր հարցերի ուսումնասիրության, արևելագիտության, կովկասագիտության, սլավոագիտության ու բանասիրության տեսական մի շարք պրոբլեմների գիտական քննարկման, հարևան երկրների հետ Հայաստանի ունեցած տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կապերի ու փոխհարաբեռությունների պատմության մեկնաբանման, սփյուռքահայ գիտական, հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի լուսարանման ուղղությամբ: Մշտապես բարձր մակարդակի ձգտող «Հանդեսը» դարձել է հայագիտական ծանրակշիռ գիտական օրգան և համընդհանուր ճանաչում է ձեռք բերել մեր երկրում և նրա սահմաններից դուրս: ՀՍՍՀ ԳԱ նախագահությունը նշում է նաև ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի 30-ամյա արգասավոր գործունեությունը «Հանդեսի» անընդմեջ գլխավոր խմբագրի պաշտոնում»:

Իհարկե անելիքները դեռևս շատ են: Անհրաժեշտ է պահպանել ու ավելի բարձրացնել պարբերականի գիտական մակարդակը, վերացնել եղած թերությունները: Ժամանակն է թարմ, երիտասարդ ուժեր ներգրավել խմբագրական խորհրդում, ավելի համարձակորեն վերանայել պատմագիտության ու հասարակագիտական մյուս գիտություններում տեղ գտած հին, քաղաքական կուսակցություններին ու հոսանքներին սպասարկող և իսկական գիտության հետ աղերս չունեցող «տեսությունները»:

Հարց. Ձեր կարծիքը խորհրդահայ պատմագիտության այսօրվա վիճակի մասին:

Պատասխան. Ուրախալի է, որ այսօր մեր պատմաբանները լրջորեն գիտակցում են հայ ժողովրդի պատմության շատ հարցերի նորովի լուսաբանման անհրաժեշտությունը: Այսօր արդեն անվիճելի է այն տեսակետը, որ պատմագիտությունը պետք է ազատագրվի գոհճիկ սոցիոլոգիզմի դոգմաներից և հենվի միայն իրական փաստերի գիտական վերլուծության վրա: Վերջին ժամանակները լույս են տեսել մի շարք արժեքավոր գրքեր: Բայց միաժամանակ հրապարակվում են գրքեր, գրքույկներ, որոնք խիստ մակերեսային են և շատ հեռու գիտությունից: Լույս են տեսնում դիվերտազանական, հակագիտական հոդվածներ հայ ժողովրդի ծագման, Հայկական հար-

ցի, հայ ազատագրական շարժման պատմության և այլ հարցերի մասին: Որոշ հեղինակներ, հանդես բերելով բացահայտ անգիտություն, փորձում են վարկաբեկել մեր ժողովրդի վերջին դարերի ազգային-ազատագրական շարժումը, նրա փայլուն ներկայացուցիչներին՝ Խորայել Օրում, Խաչատուր Արուստիանին, Ներսես Աշտարակեցուն, զորավար Անդրանիկին և ուրիշներին: Դեռևս կան «գիտուններ», որոնք խոսելով XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին թուրքական բռնապետության դեմ ծավալված հայ ազատագրական շարժման մասին, աշխատում են փնջ-փնջ նկատառումներով ժխտել, նսեմացնել հայ ազգային քաղաքական կուսակցությունների՝ դաշնակցության, հնչակյանների ու արմենականների գործուն մասնակցությունը և դեկավար դերը այդ ժողովրդական պայքարում: Չմոռանամ նկատել, որ վերահրատարակվում են գրքեր առանց անհրաժեշտ առաջաբանների ու ծանոթագրությունների (այս դեպքում ըստ երևույթին գլխավոր նպատակը շահույթ ստանալն է): Զարմանալի անտարբերություն են ցուցաբերում մեր պրոֆեսիոնալ պատմաբանները: Կարծում եմ, որ բանիմաց մասնագետները չպետք է զլանան իրենց հեղինակավոր խոսքն ասելու բոլոր այն դեպքերում, երբ փորձեր են արվում կեղծելու պատմական ճշմարտությունը, երբ նորից ջանքեր են թափվում ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելու մեր ժողովրդի պատմությունը: Զպետք է մոռանալ անցյալի դասերը: